

ایستادشهر

سال سی و ششم، شماره سوم
مرداد شهریور ۱۴۰۴
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۳

چو یا جهانش بخش | رسول جعفریان | سیدعلی میرافضلی | سیدرضا باقریان موحد | عبد الجبار رفاعی / محمد سوری
زهرا آقابابی خوزانی | سیدعلی کاشفی خوانساری | مهدی عسگری | حمیدرضا تمدن | امید حسینی نژاد | حیدر عیوضی
آریا طبیب زاده | رقیه فراهانی | میلاد بیگدلو | سید احمد رضا قائم مقامی | مجید جلیسه | علی راد
محمد شهسوار | عارف نوشاهی / شیوا امیرهدایی | مریم حسینی | علی نیک زاد | سیدعلی موسوی
غلامحسین خدری | علی ایمانی ایمنی | علی کاملی | فرهاد طاهری | سهیل یاری گل دژه | امید طبیب زاده | سید محمد عمادی حائری

مگر ز مضر به گنغان «بشیر» می آید | مقتل الحسین (ع) ابوحاتم، محمد بن حبان بُستی (م ۳۵۴)

رباعیات شهر آشوب حسن دهلوی | معرفی نشریه اتاق آبی

از نگاه عربی: متفکران معاصر ایران و جهان عرب (۲) | از ازدواج تا طلاق: روی و پشت یک سند

روابط قصه گویان دینی و حاکمان سیاسی | امامزاده حضرت شاه زندو (ع)

محمد عابد الجابری و نقد عقلانیت عربی | خراسانیات (۶) | آینه های شکسته (۱۰)

یادداشت های لغوی و ادبی (۵) | اشعار تازه یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر

نویشتگان (۱۴) | یادداشت های شاهنامه (۸) | چاپ نوشت (۲۰) | از شیعه علی (ع) تا دین علی (ع)

طومار (۱۲) | قصص الأنبياء در میراث اسلامی | المستخلص

تحفة البرره مجدالدین بغدادی در آثار شمس الدین محمد الأطعانی | کتابخانه یعنی غنای زنده زاینده

نقد ترجمه فارسی مابعد الطبیعه ارسطو اثر شرف الدین خراسانی

مروری بر تخلفات گسترده در پژوهش | تحلیل روشمند ادعاهای انتحال در حوزه فلسفه اسلامی

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش: ♦ سلسله مباحث نظری در باب تاریخ ادبیات، براساس آرای رنه وِلک (۲)

♦ در میانه حکایت و تصحیف

آزادنامه غلام و کنیز در مازندران به روایت سندی از دوره شاه عباس صفوی

علی ایمانی ایمنی

| ۶۱۱ - ۶۱۸ |

۶۱۱

آینه پژوهش | ۲۱۳

سال ۳۶ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۴

بنده داری در گذر تاریخ ایران پیش و پس از ورود اسلام، پدیده‌ای رایج بوده است. زنان، مردان و کودکانی که در جنگ‌ها اسیر می‌شدند، به عنوان غلام یا کنیز خرید و فروش شده، برای انجام خدمات گوناگون خانگی و نظامی به تملک اربابان درمی‌آمدند. به جز جنگ که منبع اصلی تامین بنده بود، فروش فرزندان، پیشکش‌های امیران و پادشاهان به دیگر شاهان و حکمرانان نیز از دیگر منابع برای دستیابی به کنیز و غلام به شمار می‌آمد.

جنگ‌های پی‌درپی حکومت صفویه با همسایگان و سیل ورود اسیران جنگی از سرزمین‌هایی چون قفقاز، خوارزم، هند و آفریقا به ایران، شرایط برده‌داری را برای درباریان و افراد نزدیک به دربار مهیا کرد. گرجستان یکی از سرزمین‌هایی بود که بارها در دوره حکومت صفویان مورد حمله قرار گرفت و بیش‌ترین اسیران جنگی از این سرزمین به ایران وارد شدند. مردان، زنان و کودکانی که در جنگ‌ها اسیر می‌شدند به عنوان غلام و کنیز خرید و فروش یا پیش‌کش می‌شدند.

شاه عباس یکم نیز در سال ۱۰۲۳ق با حمله به گرجستان توانست ۳۰ هزار گرجی را به اسارت درآورد. حسینی استرآبادی در کتاب «تاریخ سلطانی» از این رخداد در سال بیست و هشتم حکومت شاه عباس چنین یاد کرده است: اردوی گردون شکوه به جانب گرجستان حرکت کرده ... عنان عزیمت بصوب کارتیل معطوف داشته عساکر نصرت شعار به تاخت و تاراج مشغول شدند قریب ۳۰ هزار اسیر بدست ایشان درآمد... از این بندگان در قالب غلام، خواجه و کنیز برای انجام خدمات گوناگون درباری، نظامی، تجاری، کشاورزی و خانگی استفاده می‌شد. بندگان مرد به گونه غلام و خواجه در مشاغلی گوناگون به کار می‌آمدند. غلامان (خاصه و درباری) عمدتاً برای محافظت از کاخ و سپاهی‌گری بهره‌گیری می‌شدند که بیش‌ترین تعدادشان را اسیران گرجی، چرکسی و ارمنی تشکیل می‌دادند (مرتضوی قصاب‌سرای، ۱۳۹۵: ۱).

آزاد کردن بنده و کنیز به عنوان کفاره گناهان و یا امری مستحب مورد تأکید برخی از آیات قرآن و روایات اسلامی است.^۱ مسلمانان به ویژه شیعیان بر اساس اعتقادات مذهبی خود در شرایط مختلف با نوشتن آزادنامه، اقدام به آزادی غلامان می‌کردند.

۱. آیه ۶۰ سوره توبه و آیه ۳۳ سوره نور به امر آزاد کردن بردگان تأکید کرده‌اند.

در باب پیشینه این تحقیق می‌توان به مقالاتی چون «دو آزادنامه برای دو کنیزک گرجی از سال ۱۱۰۶ با گواهی علامه مجلسی» (جعفریان، ۱۴۰۰: ۱۳۵-۱۲۹)، «آگاهی‌های تازه درباره غلامان و کنیزکان در دوره صفوی بر پایه کتاب آداب سنیه» (جعفریان، ۱۳۹۰: ۱۹۲۴-۱۸۳۳)، «آزادنامه غلام گرجی»، «آزادنامه غلام هندی»، «آزادنامه کنیز گرجی» و «آزادنامه غلام روسی» (مرتضوی قصابسرائی، ۱۳۹۵: ۲) اشاره کرد.

ویژگی آزادنامه‌ها

آزادنامه‌ها از بسیاری زمینه‌ها در آزادسازی بندگان، ارکان و ویژگی‌هایی یکسان داشتند. چند مورد از این ویژگی‌ها بدین شرح است:

۱. در مقدمه اشاره به روز بازخواست و رحمت الهی و رضای الهی.
۲. آوردن نام غلام یا کنیز به تنهایی یا فقط با یادآوری ویژگی‌های چهره و اندام و گاه هر دو مورد با هم.
۳. بیان نیت مالک از امر آزادسازی با واژگانی چون رضای الهی، طلبا مرضات الله، قربه الی الله.
۴. بهره‌گیری از حدیث نبوی «هر که مسلمانی را از قید بردگی آزاد سازد خداوند بزرگ در برابر هر عضوی از آن بنده عضوی از بدن او را از آتش دوزخ آزاد کند».
۵. وجوب و لزوم آوردن صیغه به فارسی یا عربی در کار آزادسازی.
۶. گاه بیان دلیل آزادسازی بنده مانند آزادی کنیز ام ولد که از مالک خود باردار شده یا آزادی بنده‌ای که نسبت به دیگر هم‌نوعان خود برتری داشته است.
۷. در پایان، امید به رستگاری و رهایی از آتش دوزخ. اشاره به این که طبق سند، هیچ‌احدی حق ادعای مالکیت بر بنده آزاد شده را ندارد (مرتضوی قصابسرائی، ۱۳۹۵: ۲).

معرفی آزادکننده

آزادکننده یکی از امیران محلی مازندران به نام میرگته‌میر فرزند میرحسین فرزند میرعلی خان حسینی پازواری است. از آن‌جا که پدران میرگته‌میر همگی در خدمت مرعشیان مازندران بودند. پدر میرگته‌میر چندان رشدی نداشت اما وی به واسطه فامیل مادری خود که دختر میرعلی خان گنج‌افروزی بود، یوزباشی بخش غربی مازندران شد.

به روایت شیخ علی گیلانی، مادر میرگته میر به دست سیدکمال الدین عموی وی کشته شد. به همین دلیل میان میرگته میر و عمویش دشمنی افتاد. شاه عباس به سیدگته میر فرمود تا اولاد میرکمال الدین را بکش. این میرکمال الدین سودایی مزاج بی رحم بود. به گناه اندک سیاست عظیم کردی. الحق کشتنی بود.

گیلانی در جای دیگر درباره میرعلی خان پازواری، جد میرگته میر می نویسد: «در قریه پازوار در زمان حکام، سیدی بود که وی را میرعلی خان حسینی می گفتند. برای او صبح و شام گرنای می کشیدند چنان که در گیلان کسی را سپه سالاری چند دیه می دادند نقاره می زدند و در مازندران نقاره برای حاکم می نواختند و به هر که چند دیه می دادند گرنای رخصت بود که صبح و شام بنوازند (شیخ علی گیلانی، ۱۳۵۲: ۹۴).

مشخصات سند و متن آزادنامه غلامان

متن آزادنامه ای که در این مقاله معرفی می شود از نسخه خطی کتابخانه طبسی حائری قم به شماره ۸۳۷/۹ است.^۱ تاریخ آزادنامه در متن نیامده است، اما فهرست نگار آن را سال ۱۰۳۳ ق ذکر کرده است. این متن، گواهی آزادی یک زن و شوهر گرجی در دوره شاه عباس صفوی است. متن آن به شرح زیر است:

الحمد لله المعتمد الرقاب و فاعل الحسنات و برّ النسلمات و الواقف علی الصّمائ و الخفیات/ المّطلع علی السّرائر و الخفیات؟. الّذی وفقّ عباده لاشاعه الخیرات و المبرّات و جعل عتق الرقاب صدقه الجاریه و الوسيله لفوز السعادات و الصلوه و السلام بالدرجات العالیات^۲

اما بعد، این ذکری ست قطعی و وثیقه ای [است شرعی، محتوی و منظوی^۳ بر آن که چون امداد/ لطف حضرت ربّانی و اسعادی فیض فضل حضرت صمدانی قرین حال و رفیق آمال بندگان حضرت عالی/ رفیع المکان معالی مرتبت، مهربان، مشتری

۱. با سپاس از مدیر محترم کتابخانه، حجت الاسلام سید مرتضی طبسی حائری که دهش این سند از مرحمتی ایشان است.

۲. شکر خدا که آزاد کننده بردگان است و انجام دهنده کار خیر، از درون و ضمیر ما آگاهی و اطلاع دارد. و موفق گردانید بندگان را بر خیرات، و آزاد کردن بنده و کنیز را وسیله سعادت قرار داد. (با سپاس از آقای سید مقداد طاهرپور که زحمت ترجمه و بازخوانی سه سطر نخست را تقبل نمودند).

۳. درهم پیچیده (دهخدا)

خاصیت، بهرام نعمت، ثریا منزلت، سهیل یمن/ و اقبال ملال؟، اوج عظمت و جلال، نتیجه الاکابرالعظام و سادات الخواقین الکرام، جلالا/ لمراسم السیاده و السعاده و الایاله و الحکومه، الامیر الشهیر المنظور بانظار عنایت نعم النصیر/ امیرگته میر ابن المرحوم المبرور المغفور الواصل الی رحمہ اللہ الملک المغفور ذو... الطاهر/ و... والحسب الباهر الجلی الامیر حسین الحسینی الپازواری شده، دیدۀ بصیرت کامله/ اش باکمل الجواهر «والذین جاهدوا فینا لنهیدینهم سبلنا» شرف اکتحال یافته به عین/ بصیرت کامله ملاحظه نموده که عوارض مستلذات دنیویّه به وفق آیۀ کریمۀ «ما عندکم ینفد/ و ما عندالله باق» و بر طبق فرمودۀ «انما الدنیا فنا لیس للدنیا ثبوت» از/ حلیۀ ثبات و دوام بری و زیور استمرار و استقرار عری ست؛ و تمتعات ابدی و/ تنعمات سرمدی موافق مقدمۀ قطعیه «والاخره خیر و ابقی» مخصوص عالم آخرت است./ پس جهت ذخیرۀ «یوم تجد کلّ نفس ما عملت من خیر محضراً و ما عملت من سوء/ تودّ لو انّ بینها و بینها امدأً بعيداً» عید زرخید خود را ذکوراً و اناثاً، صغیراً و کبیراً آن چه در حوزۀ تملک و تصرف عاتق معظم الیه اندراج داشت سیّما غلام/ گرجی الاصل مسمّی به قرجغای و زوجۀ او مسماه به دریجن و اولادی که من بعد از ایشان/ به تناکح و تناسل به هم رسند؛ خالصاً مخلصاً لوجه الله الکریم و طلباً لمرضاته الجحیم/ معتوق گردانید و آزاد ساخت. و صیغۀ شرعیۀ مرعیۀ عتق کما هو المعتبر فی الشرع/ الشریف خالیه عن الشروط المفسده و عاریه عن القيود المبطله و کالۀ عن عاتق/ المعظم الیه واقع شد. عتقاً صحیحاً شرعیاً مرعیاً قطعياً جازماً لازماً منجرأً مخلصاً مؤبداً/ الی ان یرجع الله «و الی الله ترجع الامور» و لما کان ذلک متقرباً الی الله و خالصاً لوجه الله و طالباً لمرضائه و هارباً عن عقابه قرجغای و زوجۀ معتوقه او مسماه دریجن آزاد و حرّند/ الباقی الاحرار و لا سبیل للمعتق المعظم الیه و لا لورثه و لا لاحد من المسلمین علیهما سبیلأً.

۶۱۶

آینۀ پژوهش | ۲۱۳
سال | ۳۶ شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

نتیجه گیری

آزاد کردن بنده و غلام همواره به عنوان یکی از مستحبات دین اسلام و مذهب شیعه مورد تأکید بوده است. این غلامان و کنیزان که اغلب اسرای جنگی بودند، از سوی اربابان شیعی و مسلمان خود با نوشتن یک آزادنامه به عنوان کفاره گناهان خود آزاد می شدند. نمونه های این آزادنامه ها به ویژه از دوره صفویه تا قاجاریه فراوان است.

نکته، حاشیه، یادداشت | آزادنامه غلام و کنیز در مازندران به روایت سندی از دوره شاه عباس صفوی

در این مقاله یک مورد از آزادنامه غلامان در مازندران روزگار صفوی بررسی و بازخوانی شد. ارباب، یکی از حاکمان محلی مازندران و غلامان، زن و شوهری گرجی بوده‌اند. شاید این نخستین آزادنامه‌ای باشد که تاکنون در حوزه مناطق شمالی ایران مورد پژوهش قرار گرفته است.

شایسته است در این زمینه جست‌وجوی بیش‌تری صورت گیرد و پژوهش‌گران مازندران‌شناسی تلاش بیش‌تری در این موضوع خاص داشته باشند. بعید نیست نمونه‌هایی از دوره قاجار و پیش از آن نیز در منابعی چون منشآت و مکاتیب موجود باشد که از منظر پژوهش‌گران دور مانده باشد.

آزادنامه غلامان توسط میرگنه میر پازواری، سال ۱۰۳۳ ق

۶۱۷

آینه پژوهش | ۲۱۳
سال ۳۶ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۴

منابع

- جعفریان، رسول، نسخه خوانی ۲۷ (دو آزادنامه برای دو کنیزک گرجی از سال ۱۱۰۶ با گواهی علامه مجلسی)، آینه پژوهش، ش ۱۹۱، آذر و دی ۱۴۰۰.
- جعفریان، رسول، آگاهی‌های تازه درباره غلامان و کنیزکان در دوره صفوی بر پایه کتاب آداب سنی، پیام بهارستان، ۲۵، س ۴، ش ۱۴، زمستان ۱۳۹۰.
- مرتضوی قصاب‌سرایی، مرضیه، منشور آزادی بندگان، وبگاه مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، تاریخ ۱۹ بهمن ۱۳۹۵. آدرس تارنما: <https://www.cgie.org.ir/fa/news/154896/>.
- نسخه خطی کتابخانه طبسی حائری، قم، ش ۸۳۷/۹.